

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне: РДГУ, 2006. – Вип. 10. – С. 260-264

Ключові слова: етнічні меншини, Волинська губернія, політика русифікації, поляки, іноземні колоністи.

УДК: 94(477.82)''18/19'' + 323.15(477.82)(091)

Валентина Надольська (Луцьк)

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та джерелознавства
Волинського державного університету імені Лесі Українки

ВПЛИВ ПОЛІТИКИ РУСИФІКАЦІЇ НА ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Упродовж років незалежності в Україні створена і продовжує вдосконалюватися адекватна політико-правова база регулювання етнонаціональних процесів, спрямована на забезпечення оптимального балансу інтересів титульної нації та етнічних меншин. У її розробці та реалізації важливе місце посідають уроки історичного минулого. Об'єктивне вивчення національної політики на різних етапах історичного розвитку допоможе запобігти повторенню помилок, уникнути багатьох проблем у національній сфері. З цих міркувань особливий інтерес науковців повинні привернути проблеми практичної реалізації державами, до складу яких входили українські землі, національної політики та її наслідків для життєдіяльності всіх етнічних груп.

Незважаючи на те, що політиці русифікації населення Правобережної України в роки її входження до складу Російської імперії присвячено низку праць вітчизняних та зарубіжних дослідників (Я.Грицак, А.Каппелер, М.Щербак, Н.Щербак, Р.Шпорлюк), окремі аспекти її реалізації ще не дістали належного висвітлення в українській історіографії. Зокрема, недостатньо вивчено питання впливу національної політики царського уряду, яка була русифікаторською за змістом, на етнічні меншини як Наддніпрянщини загалом, так і її окремих губерній. Тому автор ставить перед собою завдання на основі

аналізу публікацій джерел, архівних документів проаналізувати заходи російського самодержавства, здійснювані ним в кінці XIX – на початку XX ст. з метою продовження облаштування Волинської губернії, як складової Південно-західного краю, в російському дусі, та вплив цих заходів на розвиток етнічних меншин краю.

В кінці XIX – на початку XX ст. структура населення Волинської губернії характеризувалася поліетнічністю, про що свідчило проживання в краї чисельних іноетнічних громад. Згідно матеріалів першого всеросійського перепису населення 1897 р. в межах Волинської губернії налічувалося 70,1 % українців (малоросів), 13,2 % євреїв, 6,16 % поляків, 5,73 % німців, 3,5 % росіян (великоросів) [7, IX].

Національна політика, яку російський царизм активно проводив на території Правобережної України з часу її приєднання до складу Російської імперії, була влучно охарактеризована Миколою І: „Один закон, одна мова, одна віра” [18,5]. Денаціоналізація і насильницька русифікація поширювалася урядовими структурами в регіоні не лише на корінне українське населення (Валуєвський циркуляр, Емський указ та ін. заходи), але й стосувалася чисельних етнічних меншин, які вирізнялися стійкістю етнічної самосвідомості, збереженням мови і традицій.

До таких груп у краї належали, зокрема, поляки. Негативне ставлення російського самодержавства до всього польського стало домінуючим у прийнятті політичних рішень, починаючи з 1830-1831 р. та після польського повстання 1863 р. Яскравий антипольський характер носили на собі урядові заходи й кінця XIX – початку XX ст. Намагаючись русифікувати Правобережну Україну і викоринити там все польське, самодержавство продовжувало обмежувати права поляків щодо землеволодіння (правила 1884 р. заборонили давати під заставу маєтки тим особам, яким вже було заборонено придбання в західному краї земельної власності; законом від 2 лютого 1891 р. полякам заборонено передавати землю в довічне користування) [11, 51-52, 68-

69] і натомість заохочувати приплив сюди російських поміщиків, чиновників, православного духовенства. Прийняття названих законів мало сприяти значному зменшенню земельної власності польського населення, яка, зокрема на Волині, в 1896 р. складала майже половину (49,65 %) всіх земель [13,29].

Генерал-губернатор Південно-західного краю О.Ігнат'єв у своїх зверненнях до царя і міністра внутрішніх справ переконував в необхідності введення додаткових обмежень узаконення поляками землеволодіння з метою активного „розполячення” краю, де деякі з поляків, за його спостереженнями, „почали вже звикати до думки про переважання „русского начала” у краї, принаймні зовні стали висловлювати свою вірність Росії” [17,17].

Окрім польського землеволодіння не менша увага російським царизмом приділялася й освітньому та релігійному питанням. Хоча після польського повстання 1863 р. самодержавством була накладена остаточна заборона на польську освіту, однак на противагу російському шкільництву на Волині, як і в інших губерніях краю, продовжували створюватися і функціонувати таємні школи, приватні пансіони. Незареєстровані польські школи утримувалися коштами польських поміщиків, шляхти і засновувалися в основному місцевими ксьондзами. Відкриття таємних навчальних закладів викликало занепокоєння російської адміністрації. Кожен відомий факт перевірявся мировими посередниками, поліцією. При підтвердженні відомостей польські заклади ліквідувалися, а особи, які ініціювали їх діяльність, притягалися до відповідальності. В 1909-1910 рр. місцевою владою на Волині було виявлено і закрито 6 таємних польських шкіл. Про існування в 1912 р. таємної польської школи при римо-католицькому костелі м. Монастирище повідомила губернська газета „Волинь”. Згідно розпорядження генерал-губернатора краю за утримання школи були накладені штрафи на настоятеля костелу (300 руб.), на вчительку (100 руб.), діяльність школи припинена [1,6].

Ще одним кроком у боротьбі з діяльністю таких навчальних закладів стала постанова генерал-губернатора Південно-західного краю Ф.Ф.Трепова,

яка передбачала покарання не лише тих осіб, котрі відкривали школи і там навчали дітей, але й тих, хто допомагав у відкритті таємних шкіл. Разом з тим, керуючись вказівкою Міністерства внутрішніх справ, Ф.Ф.Трепов рекомендував губернаторам відхиляти прохання про навчання дітей-католиків Закону Божому в неурядових школах.

Політика обмеження прав польського населення знайшла своє логічне продовження в урядових розпорядженнях щодо управління краєм. Згідно закону від 2 квітня 1903 р. з 1 липня 1904 р. в межах Південно-західного краю вводилося „управління земським господарством” [10,36], але з тим обмеженням, що гласні земств не обиралися, а призначалися урядом, який таким чином отримав можливість посилити російський вплив у губерніях.

Політика русифікації торкнулася й громадського життя поляків краю. Так залишалися марними намагання польської громадськості створити товариства національного спрямування. Волинське губернське присутствіє у справах про товариства і союзи, створене у 1906 р., старанно вивчало проекти статутів бажаючих зареєструватися об’єднань і відкидало спроби формування польських організацій. Після обговорення проекту статуту Рівненського польського громадського зібрання Волинське губернське присутствіє прийшло до висновку, що „проектowana організація, як видно із самої назви і складу її засновників, безсумнівно має на меті об’єднання осіб польського походження на ґрунті їх винятково національних інтересів, що не відповідає основам російської державності” [4,37]. Такими ж були відповіді на прохання про утворення Житомирського польського жіночого гуртка, який ставив перед собою завдання підняття культурно-освітнього рівня поляків та польського товариства „Освіта”, польського товариства освіти в м. Березно Рівненського повіту, Славутського польського товариства шанувальників мистецтва [5,33].

Пильна увага до освітніх закладів з боку державної влади, позбавлення їх польського впливу, обмеження католицького духівництва дозволили певним чином звузити можливості формування національних переконань у

підростаючого покоління. Разом з тим антипольські заходи загострили національну самосвідомість поляків західних губерній. У доповіді київського, подільського і волинського генерал-губернатора на ім'я Миколи II (1901 р.) в зв'язку з цим зазначалося: „В наш час всі адміністративні посади зайняті виключно особами російського походження... Вони (польські дворяни – *авт.*) ревно охороняють польські звичаї і мову в побуті та діловому житті, наполегливо підтримують в громадському житті, де тільки можливо, і намагаються навіть у дрібницях, за повної офіційної обачності, нагадувати про польську національність. Особливо виразно цей напрям виявляється в деяких великих маєтках і на польських цукрових заводах, де пани, оточені натовпом шляхти і дрібних поміщиків... нагадують про куточки Польщі” [2,2-3].

Значне занепокоєння в урядових структурах щодо успішного завершення процесів повної інкорпорації Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства до складу Російської імперії з кінця 80-х рр. XIX ст. почали викликати іноземні колоністи, які проживаючи компактними етнорелігійними громадами, стійко зберігали власну мову і традиції, а також набували все більшої економічної ваги, купуючи і орендуючи на Волині в значних масштабах земельні наділи. Про стрімке зростання німецького землеволодіння, локалізацію німецьких колоній у прикордонній смузі імперії, як найбільшу загрозу для зміцнення основ самодержавства в краї, «правильного розвитку края на русских национальных началах», говорилося зокрема, в доповідній записці генерал-губернатора Південно-західного краю О.П.Ігнат'єва до міністра внутрішніх справ Росії [14,89-92].

Результатом неодноразових клопотань генерал-губернатора та міністерських нарад стало підписання 14 березня 1892 р. Олександром III в Гатчині закону “Об установлении временных правил относительно водворения в Волынской губернии лиц нерусского происхождения”, яким було заборонено володіти і користуватися нерухомістю поза межами міст Волинської губернії не лише іноземним вихідцям, що могли прибути в губернію, але й тим

іноземним поселенцям неправославного віросповідання, які володіли землею в губернії на підставі неформальних документів чи усних домовленостей. Цар надав волинському губернатору право в адміністративному порядку висилати осіб, які оселилися в цій губернії після обнародування означеного указу [14, 371-373].

Задля прискорення русифікації регіону (і не лише його корінного населення) законом, підписаним російським імператором 8 жовтня 1887 р., усі іноземні школи на території південно-західних губерній імперії, які виступали головними осередками збереження національної самобутності колоністів, підпорядковувалися Міністерству народної освіти [8,432]. Таке підпорядкування всіх шкіл, віднесених до категорії “иноверческих” на території Київської, Подільської і Волинської губерній, передбачало поширення на них дієвого контролю з боку Міністерства народної освіти й безпосередньо інспекторів народних училищ, формування навчальних програм національних шкіл відповідно до загальноросійських вимог, введення російської мови викладання. В школах колоністів з грудня 1892 р. на уроках Закону Божого вводилася обов’язкова молитва за царя російською мовою [6, 186].

Реорганізація шкіл викликала у багатьох місцевостях упертий опір колоністів, який набув як відкритих форм, так і прихованих. Німці-колоністи забороняли дітям розмовляти в школі російською мовою, відмовлялися давати гроші на придбання російських підручників, ухилялися від сплати необхідних коштів на утримання школи і вчителя, або й зовсім не пускали дітей у школу. В окремих колоніях організовувалися таємні школи, де навчання проводилося рідною німецькою мовою. Виявлення таких випадків змусило місцеву владу прийняти спеціальні правила, згідно з якими організація та утримання шкіл без офіційного дозволу тягнули за собою накладання штрафу, а то й декілька місячні арешти.

Політика русифікації німецьких навчальних закладів продовжувала активно проводитися й на початку ХХ ст. Як зазначалося у спеціальному звіті помічника попечителя Київського навчального округу (січень 1903 р.) „насадження російської мови і російських державних основ серед німецьких колоністів шляхом раціонального навчання їх дітей, є справою першочерговою” [16, 5-6].

Активна реалізація положень вказаних законів викликала справедливе незадоволення у німецьких колоністів. Антиколоністське законодавство спричинило в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. міграційні процеси вимушеного характеру. Як засвідчують архівні джерела, саме в цей час губернатором Південно-західного краю видавалася найбільша кількість безкоштовних еміграційних свідоцтв німцям Волинської губернії для вільного виїзду в інші країни (Америку, Бразилію, Аргентину) [15].

Після революційних подій 1905 р. частина волинських німців, зацікавлена агітацією прибалтійського дворянства, переїхала до Литви, Латвії та Естонії [19,27]. За підрахунками німецького дослідника Н.Ардта, до Курляндії виїхало близько 20 тис. німців. Серед вирішальних причин виїзду він називає події революції 1905-1907 рр. і сподівання волинських німців на те, що вони викличуть докорінні зміни в Російській імперії, зокрема возз'єднання Прибалтики з Німеччиною [9,87].

На відміну від німців адаптація іншої групи іноземних колоністів Волині – чехів, до іншомовного культурного середовища відбулася швидше, і завдяки зусиллям уряду та місцевої влади, призвела до переходу більшості переселенців у православ'я (православні користувалися низкою пільг порівняно з католиками), до опанування ними російської мови. Згадані процеси відповідали в першу чергу економічним потребам чехів. Тому вже на початку ХХ ст. в зв'язку з покращенням стану викладання російською мовою особливий нагляд за чеськими школами, переданими у підпорядкування Міністерства народної освіти, був знятий. У статистичних відомостях чеські

школи перестали відмежовувати від російських початкових шкіл Волинської губернії.

Такий стан речей із занепокоєнням сприймався старшим поколінням чеських переселенців, які звертали увагу своїх співвітчизників на те, що „нова генерація, яка вийшла з російської школи, навіть не вміє підписатися по чеськи” [20].

Місцева влада уважно слідкувала за процесами, які відбувалися в чеському середовищі Волині. Підтримувалися лише ті починання переселенців, які відповідали офіційній політиці уряду. Так масове прийняття чехами православної віри сприймалося адміністрацією Волинської губернії як „найбільш втішне явище з місцевого життя, яке свідчило про успішність багаторічної праці і зусиль адміністрації та місцевого духовенства, спрямованих на впровадження у Волинській губернії найважливіших основ „русской народной жизни”” [12,29]. Адміністрація губернії сподівалася, що цей рух, набуваючи дедалі ширшого розмаху, приведе до того, що „чеські поселенці в недалекому майбутньому... зіллються з корінним російським населенням” [12,30].

Намагання ж зберігати власні традиції шляхом утворення чеських національних культурних товариств чиновниками відкидалися. Саме тому Волинським присутством у реєстрації було відмовлено Здолбунівському чеському благодійному і просвітницькому товариству, яке ставило собі за мету „об’єднання чехів на основі винятково їх національних інтересів” [3,1].

Як свідчить вищенаведений матеріал, царським урядом на території Південно-західного краю, Волинської губернії зокрема, в кінці XIX – на початку XX ст. здійснювалася політика, спрямована на русифікацію регіону. Її елементами стали деполонізація та низка обмежувальних заходів щодо іноземних колоністів (німців, чехів).

Серед різнонаціональних мешканців Волинської губернії (за винятком українського населення) поляки зазнали найбільших утисків при спробах

зберегти і розвивати свою національну самобутність. Наслідком польської національно-визвольної боротьби і повстань стала дискримінаційна політика російського царизму не лише у соціально-економічній, але й у духовній сфері. Стосовно до іноземних колоністів самодержавство застосовувало політику поступового нав'язування всього російського. Однак російському уряду не вдалося досягти поставленої мети і завершити на початку ХХ ст. русифікацію краю. Серед інших чинників опору місцевого населення на перешкоді такій політичній лінії стало національно-культурне життя поляків, німців, чехів.

Література

1. Волянсь. – 1912. – № 3.
2. Всеподданнейший отчет Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. – К., 1901. – 17 с.
3. Державний архів Житомирської області (ДАЖО), ф. 329, оп.1, спр. 45.
4. ДАЖО, ф. 329, оп. 1, спр. 86.
5. ДАЖО, ф. 329, оп. 1, спр. 98.
6. Костюк М. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок ХХ ст.). – Тернопіль, 2003. – 381 с.
7. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. VIII. Волынская губерния. – СПб., 1904. – 282 с.
8. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собр. 3. Т. 8. – СПб., 1890. – 1014 с.
9. Родина Волянсь: Статті и воспоминания о жизни и деятельности немцев на территории современных Житомирской, Ровенской и Волынской областей Украины. – Визентхайд – Житомир, 1998. – 212 с.
10. Сборник циркуляров по Юго-Западному краю Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора генерал-адъютанта Н.В.Клейгельса с февраля 1904 г. по февраль 1905 г. – К., 1905. – 100 с.

11. Свод законов Российской империи, дополненный по продолжениям 1906, 1908 и 1910 гг. и позднейшими узаконениями 1911 и 1912 годов. – СПб., 1913. – Т.Х – XIII. – 2130 с.
12. Центральный державный исторический архив Украины у м. Києві (ЦДІАУ), ф. 442, оп. 541, спр. 143.
13. ЦДІАУ, ф. 442, оп. 544, спр. 237.
14. ЦДІАУ, ф. 442, оп. 618, спр. 261.
15. ЦДІАУ, ф. 442, оп. 693, спр. 60, 107, 131 та ін.
16. ЦДІАУ, ф. 442, оп. 701, спр. 352.
17. ЦДІАУ, ф. 442, оп. 846, спр. 463.
18. Щербак М.Г., Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 1997. – 89 с.
19. Сичоска-Петражуска Z. Zywiol niemiecki na Wołyniu. – Warszawa, 1933. – 170 s.
20. Rusky Cech. – 1907. – 15 maj.

В.Надольська. Вплив політики русифікації на життєдіяльність етнічних меншин Волинської губернії (кінець XIX – початок XX ст.).

У статті на основі архівних документів і публікацій джерел аналізуються заходи царського уряду, спрямовані на русифікацію регіону, визначається їх вплив на розвиток польських, німецьких і чеських громад Волині.

Valentyna Nadolska. The influence of rusification policy on the mode of life of ethnic minorities in Volyn gubernia at the end of XIX century – beginning of XX.

The article considers the measures of tzarist government as to rusification of the area and how those processes influenced the development of the Polish, German and Check communities. The analysis has been done on the basis of archive documents and publications devoted to the problem.

